

Slavko Gaberc

ŠIRINA POGLEDA NA RAZVOJ SREDNJEEVROPSKEGA KULTURNEGA PROSTORA

Ob 130-letnici rojstva arhitekta in urbanista Maksa Fabianija

Ob »inflaciji« številnih letošnjih zgodovinskih obletic smo v senci le-teh iztrgali iz pozabe velikana slovenske preteklosti: arhitekta, urbanista, misleca in nasploh vsestranskega ustvarjalca Maksa Fabianija (1865–1962), ki je s svojim opusom obogatil slovensko, italijansko in avstrijsko kulturo. Skozi sedem desetletij vojn, prevratov, revolucij in spremljajočih kulturno-zgodovinskih sprememb je Fabiani dajal prednost človeku, posamezniku ali skupinam posameznikov. Svoje humanistično poslanstvo je dopolnil s številnimi teoretičnimi razpravami in spisi, ki nam ponazarjajo širino duha in globino misli, žal v desetletjih po vojni kot tudi danes velikokrat premalo razumljeno in upoštevano. Fabianijev opus, raztresen po vsem nekdanjem avstro-ogrskem cesarstvu, še danes ni v celoti pregledan in ovrednoten. Je pa nesporno, da gre za mednarodno pomembnega arhitekta, ki je zlasti v tujini sprožil odmevne premike pri uveljavljanju načel moderne arhitekture. Doma žal še vedno ni deležen potrebne pozornosti, saj ga zagledani v lastno majhnost komajda poznamo ... morda nam ga bodo nekoč »odkrili« tujci, podobno kot pred leti arhitekta Jožeta Plečnika.

Kraševc se odpravi v svet ...

Fabiani se je rodil leta 1865 v Kobjdilu pri Štanjelu. Realko je obiskoval v Ljubljani, leta 1891 pa diplomiral za arhitekta na dunajski Politehnik in nato nadaljnjih pet let nadaljeval s študijem izvorov sredozemske in nordijske umetnosti. Po študijskem potovanju po Italiji je postal sodelavec Otta Wagnerja, znamenitega avstrijskega pionirja moderne arhitekture. Z delovno prakso je torej pričel pri slovitim dunajskem arhitektu, ki mu je v zameno ponudil pričevanje o svojih kulturnih izkušnjah. Neposredno spoznavanje virov je Fabianiju omogočilo razčlenbo in doumevanje njihovega bistva. Njegova preučevanja so se zčila z zametki modernih tokov arhitekture ter se še dodatno dopolnila s kritičnim opazovanjem naglih družbeno-političnih, gospodarskih in znanstvenih sprememb, ki so ravno tedaj oplazile tudi učilnice dunajske Politehnik. Med bivanjem na Dunaju je Fabiani spoznal veliko arhitektov, ki so dali svoj neizbrisni pečat ne le Dunaju, temveč celotnemu prostoru avstro-ogrske monarhije ali, bolje rečeno, širšemu srednjeevropskemu prostoru. Poleg Wagnerja je prišel v neposredni stik z Adolfom Loosom, Janom Kotero, Jožetom Plečnikom, Josephom Urbanom in številnimi drugimi arhi-

tekti, ki so usmerjali ne le arhitekturne in urbanistične dosežke, temveč tudi razvoj moderne umetnosti nasploh. V svojih prvih spisih je zagovarjal t.i. wagnerjanski eksperiment (»La scuola di Wagner 1894–1912«, Trst 1981) vendar je kmalu izbral lastno pot, za katero bi lahko dejali, da je bila v približno enaki razdalji med progresizmom redkih in konservativizmom večine. S svojimi avtonomnimi stališči in utemeljitvami si je v relativno kratkem časovnem obdobju izbral pomembno mesto v dunajskih kulturniških krogih. Fabiani je na prelomu stoletja trdil, da je urbanizem vzvišena umetniška naloga in razvil primerjalno metodo razmišljanja o urbanističnih teorijah, ki je bila proti koncu preteklega stoletja absolutni novum v srednjeevropski urbanistični kulturi. Na dunajski univerzi je predaval dekorativno umetnost, zgodovino umetnosti in arhitekturno kompozicijo ter napredoval od asistenta do rednega profesorja leta 1917. Po končani I. svetovni vojni sta ga vabili ljubljanska in dunajska univerza, toda Fabiani se je vrnil obnavljat v vojni hudo opustošeno ožjo domovino. Obdobje 1934–1944 je preživel v domačem kraju oziroma v Štanjelu, po letu 1944 in vse do smrti leta 1962 pa v Gorici.

Tri najpomembnejša ustvarjalna obdobja

Fabianijev ustvarjalni opus običajno delimo na tri njegova življenjska obdobja: dunajsko, ljubljansko in goriško. Vsako izmed njih ima seveda svoje posebnosti, ki razkrivajo pragmatičnega in vizionarskega duha samotarskega kraškega arhitekta. V prvem obdobju je načrtoval naročene stavbe, pa tudi večje prostorske komplekse (oz. idejne rešitve), tako da je bil že leta 1898 uvrščen med osem najzaslužnejših urbanistov pri obnovi mest v avstro-ogrski monarhiji. Po rušilnem potresu leta 1895 v Ljubljani je postal glavni arhitekt njegove obnove. Poleg vrste posamičnih stavb (Krisperjeva, Hribarjeva in Bambergova hiša, župnišče, Jakopičev paviljon, licej, šentjakaška šola) je izdelal regulacijski urbanistični plan in z njim bistveno posodobil podobo in prometni utrip slovenske prestolnice. Zelo aktiven je bil tudi po prvi svetovni vojni, ko se je spoprijel z zahtevno nalogo – urediti obsežna porušena območja Goriške in njene širše okolice s Posočjem. Vitalnost in delovno vneto je ohranil do pozne starosti ter se v jeseni življenja posvetil svojemu ožjemu kraško-primorskemu okolju. Med pomniki njegovega dela je tudi nekaj stavb zgodovinskega pomena, tako na primer slovenski Trgovski dom v Gorici, v času fašizma požgani Slovenski dom v Trstu in kasneje porušeni Jakopičev paviljon v Ljubljani. Njegov vizionarski duh je prišel do veljave pri urejanju večjih prostorskih kompleksov, pri katerih je uveljavljal funkcionalno načelo predvsem z upoštevanjem obstoječih in načrtovanjem prihodnjih prometnih tokov. Najbolj ambiciozno se je v to smer podal pri projektiranju plovne povezave Jadrana z Donavo. S tem projektom se je ukvarjal več desetletij oziroma natančneje od 1917 do 1954. Načrtoval je dve različici te plovne poti, klasično »argonavtsko« s povezavo Vipava – Ljubljana ter neposredno plovno povezavo Jadran – Dunaj in naprej s priključitvijo na srednjeevropski plovni sistem (Ren). S sistemom cestnih in železniških povezav se je slednja različica dejansko uresničila, medtem ko je »argonavska« ostala le teoretično aktualna do leta 1975, v okviru sklepanja osimskih sporazumov med Italijo in Jugoslavijo.

Revitalizacija Štanjela

Veliko zaslug za pogojno rečeno prvo revitalizacijo Štanjela pripisujejo Fabianiju, ki je v srednjeveško mestno naselje uvajal konstrukcijske elemente svoje

dobe, pri čemer je funkcionalno načelo pojmoval predvsem kot skladnost oblik z življenjskimi potrebami. Prve sledove Fabianijeve prisotnosti v domačih krajih beležimo leta 1889, ko je projektiral javni spomenik našemu rojaku, avstrijskemu oficirju baronu Čehovinu pred njegovo hišo v Dolancih. To je bil eden izmed prvih večjih javnih spomenikov na Slovenskem, žal pa so ga leta 1922 poškodovali fašisti. Sicer pa arhitektove korenine v Štanjelu segajo daleč v preteklost, saj je bila družina Fabianijevih že v 19. stoletju med lastniki gradu. V obdobju od leta 1929 do 1935, ko je bil grad v lasti občine Štanjel, je Fabiani vodil njegovo obnavljanje z velikim poslušom za kulturno dediščino, hkrati pa tako, da je postal kulturno, upravno in socialno središče občine. Leta 1935 je Maks Fabiani postal župan občine Štanjel. V to obdobje spadajo njegovi projekti za kinodvorano (1937), za hišo fašistov (1938) in drugi. Kot župan in arhitekt je Fabiani urbanistično preoblikoval Štanjel tako, da je v skladu z življenjskimi potrebami povezal staro z novim – Štanjel s Kobdiljem. Sam pa je bival v stanovanjski hiši, imenovani vila Maks, ki stoji na začetku Gornjega Kobdilja. V njej je živel in delal od 1935 do 1947, ko se je ob priključitvi Primorske k Jugoslaviji preselil v Gorico. V svoji vili je marljivo risal načrte ter po končani drugi svetovni vojni leta 1945 izdelal nov projekt za obnovo Štanjela in leta 1944 razrušenega gradu. Vsako med vojno poškodovano hišo je izmeril, skiciral in ocenil vojno škodo po valuti iz leta 1939. Prof. Pozzetto meni, da je Fabiani rešil Štanjel pred nemškimi uničenjem, ni pa mu uspelo rešiti svoje hiše. Vilo Maks so namreč nemški vojaki požgali, in v njej je po pričevanjih učitelja Jožefa Švaglja zgorelo marsikaj, med drugim tudi njegova socialno-ekonomska študija Kraš. V obdobju med svetovnjima vojnama je v obnovitvena dela v Štanjelu veliko vlagal Fabianijev nečak Enrico Ferrari. V tem projektu je bila zajeta obnova odkupljenih hiš v starem naselju in skupina stavb ob obzidju, ki jih je Fabiani označil kot Vila Ferrari. V tem sklopu je bil tudi vrt pod obzidjem z gredicami, vodnjaki, latniki, baliniščem, kalom, hladilnikom, namakalnim sistemom ter gozdnato severno pobočje, prepređeno s sprehajalnimi potmi, poleg tega pa še zahodno pobočje z dvema vhodoma, čebelnjakom, obzidanim Kaličem in škarpo v njegovi bližini. Vse to pa je bilo napravljeno po Fabianijevem konceptu. Gre torej za konceptualni prehod iz naselja prek urejene narave v neokrnjeno naravo. Poleg oblikovalnih dosežkov je arhitekt Fabiani pokazal tudi solidno tehnično znanje, zlasti pri uporabi vodnih virov. Voda se namreč pretaka iz vodnjaka v vodnjak, služi za namakanje Ferrarijevega vrta in travnika, za rekreacijo v bazenu, kot surovina za led itd. Žal tudi ta kompleks še naprej vidno propada. Ne nazadnje velja omeniti, da je Maks Fabiani leta 1930 napisal dramo v treh dejanjih »Il buffone di s. Daniele« (Štanjski klovn), v kateri portretira samega sebe, čeprav je dogajanje postavljeno v fevdalno obdobje. Povojne družbeno-politične razmere predvidene Fabianijeve obnove niso dovolile in marsikaj je ostalo nedorečeno. Pa tudi v kasnejših letih pri (pre)počasni obnovi niso bili upoštevani njegovi tehtni nasveti, kar je poleg ostalega povzročilo stagnacijo in odmiranje tega pravljičnega mesteca pod Jugoslavijo, pa tudi po osamosvojitvi Slovenije zaenkrat ni videti bistvenih premikov.

ACMA – duhovna oporoka

Pri osemdesetih, torej v pozni jeseni življenja je Fabiani napisal pomembno, delo, nekakšno duhovno oporoko, ki jo je sam naslovil ACMA. V sanskrtskem jeziku to pomeni približno »duša sveta«. V tem delu je z veliko mero objektivnosti obravnaval evolucijo človeka in družbe s stališča nenehnega infinitezimalnega

(neskončnega) spreminjanja. Na ta način je ovrednotil »posebno«, ki je dobilo prevladujočo težo pri utemeljevanjih. V prvi vrsti predstavlja to »posebno« človek, nato rodovi, ljudstva, od katerih prihaja do teorije o »rasnih« razlikah, ki se izražajo v vedenjskih aspektih, in nato kot posledica v umetniških. Njegova teorija je deklarativno osnovana na neposrednem opazovanju, zato se arh. Marco Pozzetto nagiba k mnenju, da jo je razvil, izhajajoč iz arhitekture. Fabianija je v jeseni življenja najbolj zaposlovalo gledanje na razvoj človeka in celotne družbe z omenjenega vidika neprestanega infinitezimalnega spreminjanja. Tako so se izoblikovala njegova razmišljanja o pomembnih življenjskih vprašanjih, o preteklosti in prihodnosti človeštva. V njegovih spisih gre v prvi vrsti za refleksije o življenju in umetnosti, ki jih je sicer zabeležil med prvo in dopolnil med drugo svetovno vojno.

* * *

Dodatek – izbrani citati iz knjige O kulturi mest; spisi 1895–1960 (Trst, 1988)

– Vedno sem imel vtis, da pri presoji ljudi ne upoštevamo dovolj neprestanih sprememb, ki so jim podvržene stvari in tudi mi sami, še manj pa velike razlike v miselnosti posameznikov in narodov. In vendar so prav te razlike in te spremembe prvi predpogoj življenja, vsemogočnega popravljalca človeških napak.

– Vajeni smo uporabljati izraz materija za vse, kar se ravna po fizikalnih zakonih. Kam naj tedaj uvrstimo misel, ki se rodi ob opazovanju krajine? Vsak delček sprejema glasove iz vsega vesolja. Neskončno majhen delček prenaša čudež.

– Dobro in zlo izražata vrednostno merilo; mrtev in živ sta dve različni stanji, vendar ne nasprotni. Mrtva stvar je lahko živa in živa že dolgo mrtva. Zadnja meja mraza in toplote je v neskončnosti.

– Velika se nam zdi vsaka stvar, o kateri poznamo veliko podrobnosti, medtem ko se nam zdi majhno vse tisto, o čemer zelo malo vemo.

– Nič ni bolj naravnega od zahteve po svobodi. Vendar ne smemo pozabiti, da se tudi rastline in živali vsaj navidezno svobodno gibljejo in razvijajo. V resnici pa vsak gib urejajo in določajo neznane sile: naša svoboda ne obstaja!

– Človek se od ostalih bitij razlikuje po tem, da se delno zaveda samega sebe. Znake take zavesti imajo tudi živali; medtem pa se včasih pri izobraženih ljudeh kaže čudno pomanjkanje te lastnosti.

– Znanost pravi, da je človek geofizični proizvod, ki se je izoblikoval v tisočletnem prilagajanju specifičnim življenjskim razmeram. Te razmere se v sodobnem času spreminjajo, predvsem z razvojem komunikacij in s tesnejšimi stiki med različnimi narodi, z mešanjem krvi in miselnosti.

– Kakšen napredek lahko pričakujemo od izuma strojev, če ne študiramo človeka, ki je neprimerno pomembnejši in bolj zapleten inštrument, ter se ne ukvarjamo z njegovim duhom? Trenje in nerazumevanje različnega mišljenja drugih ljudi je edina resna težava v našem življenju!

– Mnenje posameznika, pa čeprav navidezno napačno, je treba vedno resno upoštevati; če je pošteno, je vsekakor koristno, če drugega ne, vsaj kot informacija!

– Ničesar ne moremo izsiliti, noben umetnik ne more ustvarjati na ukaz. Srečen pa je samo, kdor zna uživati umetniško ubranost, skladnost zvokov in stvari, kdor zna v srcu doživljati neskončno lepoto narave.

– Kdor se izogiba jasnemu izražanju mnenja in se izmika svojim dolžnostim, ni lojalen in ni človek. To je eden od najtežjih moralnih problemov življenja.

– Vsak narod je čudovit primer prilagajanja. Velika utvara bi bila, če bi kdo menil, da lahko misli in ustvarja po zgledu kakega drugega ljudstva, kajti objektivno gledano – nikakršno dajanje prednosti drugemu sistemu ni opravičljivo.

– Divja gonja za denarjem je protidruštveno ravnanje, ki se lahko sprevrže v zločin. Omogočajo jo pomanjkljivosti v zakonodaji: kajti jasno je, da gredo zaslužki, ki so v pretiranem nesorazmerju s tveganjem in z delom ustvarjeni, v škodo in na račun ljudi in davkov.

– Hvalevredna je senzibilnost za slikovitost kraja in stvari, vendar se ljudje ne smejo predolgo sprehajati med razvalinami, ki lahko postanejo nalezljive!

– Neskončna mobilnost, hitrost, sposobnost spajanja in ločevanja od česarkoli, kar povzroča diferenciacije, so lastnosti infinitezimalnega fenomena radijskega sevanja; te še niso prodrle v našo zavest, in vendar se širijo vsepovsod kot svetloba.

– Idealizem in egoizem, resnica in iluzija, nesporazumi in druge napake so samo nekateri dejavniki v neskončni vrsti vzrokov, ki vplivajo na fiziološko ravnovesje, vodijo našo misel in naša dejanja. In to velja za vsako našo potezo.

– Gledati stvari z infinitezimalnega stališča pomeni, da jih ne smemo gledati kot fotografski aparat, ki fiksira določen trenutek, ampak jih moramo opazovati v njihovi akciji. Ta pa se odvija počasi ali hitro, po neki določeni poti, ki nenehno spreminja svoj videz in smer, ki ima v trenutku opazovanja točno opredeljeno razvojno težnjo, bolj ali manj usklajeno s splošno smerjo gibanja.

– Ni pomembno, ali je to prah, rastlina ali človek; vsaka stvar je podvržena nenehnim spremembam ali razvoju, o čemer poroča vsemu vesolju in s tem priteguje njegovo pozornost.

– Vsako dejanje, vsak dogodek ali misel se zdi brez začetka in brez konca, kajti že pred njim so zmeraj bili in njim sledili drugi dogodki in druge misli.

– Umetniška dejavnost je najboljša priložnost za opazovanje človekovega uma, čutenja in mišljenja posameznih ljudi.

– Znanost obstaja, vendar še zdaleč ni to, kar mnogi mislijo. Ker ni nič absolutnega, popolnega, stalnega, se vsako proučevanje, vsaka raziskava lahko resnici le približa.

– Nasprotja med vero in znanostjo se zdijo zastarela in nimajo več razloga za svoj obstoj. Ne verovati ni nič lažje kot verovati in vsako etično načelo lahko bolje utemeljimo z znanstvenega kot z verskega stališča.

– Večkrat imamo vtis, da sta vera in znanost brez vsakršne zveze z življenjem, zato med akademiki in duhovniki odkrivamo čudno enostranske poglede.

– Znanost, ki med iskanjem resnice odkrije naravne zakone, je visoka šola morale.

– Med vojno, pa tudi veliko prej smo imeli vtis, da smo priča propadu zelo pomanjkljive civilizacije človeške družbe.

– Naše življenje na žalost še vedno niha med dejavnostjo nestvarnega sanjača in funkcijo neumne živali.

– Še več generacij ne bo mogoče govoriti o pravi kulturi, morda pa bomo govorili o boljšem sožitju med ljudstvi, čeprav se boji za politično prevlado in gospodarske interese ne bodo mogli končati, ker so tesno povezani z evolucijo človeka samega.

– Pod vplivi najrazličnejših dejavnikov reka neprestano spreminja barvo in videz. Njen vpliv sega daleč prek meja njenega porečja. Z vsem svetom je v stiku in

ves svet je povezan z njenim življenjem. Kakor je lahko dokazati vpliv gibanja zemlje, lune in učinek sonca, prav tako ni težko ugotoviti vpliva nešteti drugih dejavnikov in vsake obstoječe stvari sploh!

– Vedno znova se postavlja vprašanje: kaj hoče človek, h kakšni sreči stremi, kaj je končni cilj njegovih sanj? Popolnega odgovora ni mogoče dati. Noben človek ne bi znal razložiti svojih trenutnih želja, tako zelo se spreminjajo, tako zapletene so in brezmejne.

– Razumeti samega sebe, sočloveka in naravo, prodreti v majhna in velika bivanjska in vesoljska vprašanja, izpopolnjevati samega sebe in prispevati k izpopolnjevanju vsega, kar nas obkroža, z vsem srcem in z vsemi močmi, to bo človeka privedlo do polnega nastajanja.